

Феномени козацтва і лицарства: інтерпретація концептуальних полів

Н. Рудакова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Paper received 01.11.15; Accepted for publication 17.11.15.

Анотація. Розглянуто основні підходи до інтерпретації феномена козацтва, його історичний та культурологічний сенс, а також компаративні зв'язки зі східними та західними образними відповідниками. З'ясовано, що вітчизняна та світова культура як атрибутивна система відображення об'єктивної історичної дійсності більшою чи меншою мірою нагромадили образний, сюжетний матеріал для зображення козацтва як системи художньо-структурних та художньо-поетичних реалій.

Ключові слова: козацтво, лицарство, народна проза, героїчний епос.

Козаччина, що спричинилася до потужної активізації державницьких змагань українського народу, мала неабиякий вплив на оживлення народнопоетичної творчості, зосібна, – на появу численних історико-героїчних творів, чимало з яких потребують нового аналітичного прочитання. Не маючи власної державності, наш народ спромігся сформувати регулярні збройні сили, що є обов'язковою інституцією державності нації. Саме в козацькому середовищі зародилася, сформувалася й зміцніла свідомість відокремленості від інших суспільних станів, виробився своєрідний імунітет, що полягав у неприйнятті звичайної влади, а в підпорядкуванні лише своїй старшині, позбавленні від різних повинностей, праві вільно розпоряджатися власними статками. Запорізька Січ, подібно до лицарського ордену, була осередком православ'я, національно-визвольних рухів в Україні. А самі запорожці, як свідчить народна історична проза, – втіленням лицарських рис.

У наші дні, послуговуючись лексемою «лицар», маємо на увазі чесну, шляхетну людину, завжди готову прийти на допомогу слабшому. Чим же було лицарство як історичний феномен? Перш за все – особливим привілейованим прошарком середньовічного європейського суспільства, основним заняттям якого вважалася військова справа [8]. Аналогічні соціальні групи існували й у східних країнах (сипахи в Османській імперії, самураї в Японії [11]), однак зазвичай це явище пов'язується з історією Західної та Центральної Європи VIII-XV століть [14].

Одним із основних обов'язків лицаря був захист честі й достоїнства сюзерена, а також рідної землі від зазіхань сусідніх феодалів-володарів (у міжусобних війнах) і агресії зовнішніх ворогів. В умовах міжусобиць грань між захистом власної та захопленням чужої маєтності ставала доволі крихкою. Лицарське військо було потужною силою. Його озброєння, тактика боїв завжди відповідали стратегічним завданням, масштабам військових операцій і технічному рівневі часу. Захищена металеву військовою зброєю, лицарська кіннота, маловразлива для піших воїнів і селянського ополчення, відіграла основну роль у бою [9].

Висвячення в лицарі означало приєднання до привілейованого стану, його прав та обов'язків і супроводжувалося особливою церемонією. За європейським звичаєм, посвячувач наносив висвячуваному удар мечем по плечі й виголошував відповідну присягу. Потім одягав шолом, золоті шпори, вручав меч – символ лицарського достоїнства – й щит із викарбувани-

ми гербом і девізом. Висвячуваний, у свою чергу, давав обітницю вірності й зобов'язання дотримуватися кодексу честі. Ритуал нерідко закінчувався лицарським турніром (двобоєм) – демонстрацією військової виучки й хоробрості.

Непересічним літературним явищем по праву вважається лицарська поезія, що виникла у Європі в середовищі феодалного дворянства, сеньйорів. Її батьківщиною став Прованс (південь Франції), що вже в XI віці здобув визнання як політичний і культурний центр. Ця поезія стала вираженням нової, світської моралі, протиставленої аскетичним релігійним приписам. У лицарському середовищі склалися й норми куртуазного (вишуканого) поведіння, згідно з якими лицар мав бути безкорисливим, чесним, шляхетним у ставленні до слабких та беззахисних, мусив схилитися перед прекрасною дамою і служити їй так само вірно, як васал слугує своєму сеньйорові. Провансальські поети (трубадури) оспівували піднесені почуття, пов'язані з культом служіння лицаря Дамі серця. Створений ними ідеальний образ героя, щоправда, не відповідав реальній дійсності; у ньому було багато умовного й надуманого.

Відтворення лицарської вдачі у сфері духовної культури відкрило одну з найяскравіших сторінок середньовічної літератури, прикметних особливим колоритом і жанрово-стильовим розмаїттям. У супереч християнському аскетизму тут звеличувалися земні радощі, прославлявся подвиг, формувалися і втілювалися лицарські ідеали. Поряд із героїчним епосом високого патріотичного звучання (французька «Пісня про Роланда», іспанська «Пісня про мого Сіда») постали лицарська поезія (лірика трубадурів і труверів у Франції та міннезінгерів у Німеччині) і роман (історія любові Трістана й Ізольди), що склали так звану «куртуазну літературу» (від французького *courtois* – чемний, ввічливий) із обов'язковим культом дами [7]. «Реальне чи формальне пошанування заміжньої дами, – зазначає Ю.Ковалів, виражалося в платонічній ігровій формі, засвідченій передусім «веселою наукою», хоча могло бути відображене і в яскравій еротичній образності. Лірика трубадурів була аристократичною, зберігаючи любовну доміную, закріплювала звільнення, розквітність жінки у вищих колах тогочасного суспільства» [6, с. 540].

Лицарство як явище виявилось і в умовах України. Із погляду І.Крип'якевича, «воєнні сили княжої України витворилися серед безнастанної боротьби, що велася на всіх окраїнах великої української землі. На

заході наші війська боронили кордони держави над Сяном і Вепром від наступу польських полків. На карпатських проваллях і просіках сторожили, не допускаючи мадярського засилля. На півночі берегли спокійні селянські оселі від наїздів напівдиких ятвягів. Але найбільша боротьба, *рать без переступу*, велася на південно-східному кордоні, на степовій межі. З цього боку ніколи не вгавала війна. Все нові орди сунули від незаселеного *поля*: авари, угри, болгари, хозари, печеніги, турки, половці, татари. Все хліборобські стріхи палили вогнем пожеж, все дикі кочовики розбігалися по шляхах, шукаючи здобичі й бранців. На цій *україні* наше військо сторожило безнастанно: і зимою, і влітку, і вдень, і вночі, у трудах і небезпеках, у постійній поготівлі. Звідси все нові походи йшли у глибину «незнаємого поля половецького» добувати ворога у його власних кочовищах. Тут розгравалися найславніші бої, тут пролилося найбільше української крові. Тут розвинулося наше воєнне мистецтво, тут витворилися своєрідні лицарські звичаї»[5].

Ще О.Воропай, описуючи свято Лева в Україні, згадує цікавий звичай: у ніч перед ним люди спостерігали за падаючими зірками, визначаючи свою подальшу долю. Здебільшого це були метеори, котрі, за давніми повір'ями, є чортовими свічками, які ангел скидає з неба. «Зірки – це Божі свічі на небі. Диявол чи то, пак, дідько по-нашому хоче, щоб і його свіча горіла разом з Божими. Як тільки той янгол, кудись відвернеться, дідько – тиць, та й поставить свою свічку. Але вона довго не горить, бо янгол ходить і оглядає, чи добре свічі горять, – побачить чортову свічку та й скидає її додолу, і ото ми бачимо, як вона падає» [1; I, с. 215]. Тому падіння метеора вважалося вісником перемоги добра над злом. В українських віруваннях зірки тісно пов'язуються з героями-богатирями. За старовинним звичаєм, що зберігся в лемків, на Благовіщення парубки виглядають першу зірку. Коли вона зблисне на обрії, треба закричати: «Боже, дай мені велику славу!» [13, с. 54]. За повір'ями, над тією хатою, де «пролітав змій», тобто падаюча зірка, повинен був народитися богатир. За іншим повір'ям, коли падає зірка, душа богатиря йде до Бога.

Усі види козацької боротьби в процесі тренувань і оволодіння майстерністю єдиноборств ґрунтувалися на принципах народної моралі, етики. Порушення їх вважалося неприпустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував відповідними законами, традиціями, звичаями.

Фізичне та психофізичне загартування козаків сприяло формуванню «здорового духу в здоровому тілі». Окрім того, козацтву була притаманна лицарська духовність, що закумуляовувала й розвивала в собі найвищі цінності української душі, характеру, світогляду, правосвідомості, моралі. Козацька духовність сприяла вихованню активного оборонця рідного народу, господаря своєї землі, охоронця й примножувача національних матеріальних, культурних багатств, творця власної державності. Невід'ємними складовими козацької духовності є зневага до ворогів, поневолювачів рідної землі, презирство до всього, що гальмує поступ співвітчизників, обмежує їхні можливості та перспективи, прагнення й уміння долати перешкоди, які стоять на шляху до утвердження волі особис-

тості і народу, незалежності України, рівноправності представників усіх національностей. Козацька духовність була невіддільною і від ідеї Бога – захисника народу України.

Козацький характер гартувався в битвах із ворогами і подоланні життєвих труднощів. Із огляду на це слід завважити ряд його значних переваг порівняно з натурою, скажімо, селянина чи ремісника. Маємо підстави говорити про козацький характер як вищий тип українського національного характеру, прикметний емоційною наснагою, почуттєвим багатством, внутрішньою невичерпною енергією. Висока шляхетність і порядність, дотепність і кмітливість, практичність і підприємливість, стійкість і незламність у боротьбі з ворогами, безкомпромісність і твердість у відстоюванні правди й справедливості, ніжність, лагідність і ліризм у ставленні до добрих людей, братерська любов до друзів і товариства, глибока пошана до громади, вірність обов'язку захищати рідну землю, співчуття до всіх знедолених, милосердя до тих, хто його потребує. Норми моралі вважалися непорушними для всієї козацької ієрархії – від гетьмана, старшини до рядових козаків. Вони усвідомлювали вищість свого призначення, на відміну від «бабіїв», «сплюхів», «сидухів», які не переймалися загальнонародними інтересами. Козаки завжди зберігали вірність ідеї верховенства лицарських моральних цінностей над іншими. А лицарській моралі притаманна жертвовність – спроможність офірувати власним добробутом і навіть життям в ім'я перемоги добра над злом, торжества правди, народної волі, державної «окремішності» України.

Продовжуючи народні традиції, козацтво сприяло розвиткові численних видів українського мистецтва, збагачувало його творчими знахідками, новими художніми відкриттями. Запорозжці, зокрема, залюбки грали на багатьох музичних інструментах – кобзі, бандурі, сопілці, лірі, цимбалах. Пісня була вірною супутницею козака впродовж усього його життя. Саме в ній відбивалися ідеали, мрії, прагнення, оцінки історичних подій. Вороги боялися й ненавиділи бандуристів. Відомо, скажімо, що шляхетський суд у Кодні (1770 р.) скарав на смерть трьох бандуристів через те, що вони – гайдамаки, «на bandurte grywli» [2, с. 304-305]. До бандури в одній із пісень звертається козак і в останні хвилини свого життя:

Кобзо ж моя, дружино вірняя,
Бандуро моя мальованая!..
Де ж мені тебе діти?
А чи у чистому степу спалити
І попільць по вітру пустити?
А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько, жалібнесенько грає-виграє.
То може подорожні козаки бігтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Повернуть до могили [12, с. 75].

Бандура виступає й утіленням мудрості, поміркованості, розважливості нашого народу. Принагідно завважимо, що кобзарство закумуляовало в собі найкращі традиції співців-дружинників доби Київської Русі й було одним із важливих чинників у процесі становлення українського етносу. Із часом простежу-

ється трансформація кобзарства від співців станових інтересів козацтва до співаучів усього народу, України. Відтак маємо всі підстави для висновку про те, що кобзарська пісня, дума були присутнім фактором формування української ментальності.

Культ мудрості в козаків мав глибокі етнічні корені. Зарубіжні історики зазначали: «у русів вождь завжди називався віщим, що означає в них мудрий, всезнаючий або пророк.» [3, с. 83]. Бути мудрим – найголовніша заповідь наших пращурів, яку свято шанували козаки. Козацькі інтелектуали, старші віком лицарі, наставники джур постійно турбувалися про те, щоб молодші козаки та діти оволодівали досвідом національного мислення, кмітливостю і дотепністю, високим інтелектом. Козацькі символи, в тому числі булава, означали не лише владу, а й розум, мудрість.

Козаки завжди й скрізь пишалися своїм родом, приналежністю до української нації. Вони вважали себе нащадками найміцніших тілом і духом, спадкоємцями елітної частини українського суспільства. Лицарі називали себе «шляхетно вроджені козаки», «вроджені козаки», «славного козацького роду», вважалися шляхетними громадянами, які інтереси свого народу ставлять над усе, вище за власні. Мужність – чи не найпоказовіша героїчна якість особистості січовика. Ставши воїнами, молоді козаки, як правило, завжди володіли ситуацією, ніколи не втрачали самовладання, контролю над своїми діями, хоробрості в справі захисту народу, України.

Серед численних козацьких традицій звертає на себе увагу й такий архаїчний елемент, як побратимство. Його засади сформулилися на ґрунті звичаїв первісної родової общини й стали тим осердям, довкола якого відбувався процес формування ранньокозацьких військових дружин. Ритуал побратимства – ідеал взаємодопомоги, духовного єднання – відомий на українських теренах ще зі стародавньої доби. Уперше ж письмово він був зафіксований Геродотом у розповіді про скіфів. Побратимство знайшло широке віддзеркалення в билинах Київської Русі, в українських легендах, переказах, казках. Прикметно, що саме на успадкова-

них козацтвом від дружинного лицарства княжої доби засадах побратимства була заснована Запорізька Січ. А збережені козацтвом і примножені гайдамацтвом, опришківством традиції побратимства стали органічною складовою ментальності українців.

Деякі дослідники схильні до думки, що лицарства в загальноприйнятому сенсі цього слова в Україні не існувало. Аргументом висувається те, що сам термін походить від німецького *Ritter* (вершник) [10]. В Англії таких бійців іменували *knight*, в Іспанії – *caballero*, в Італії – *cavallieri*, у Франції – *chevalier*. Звернувшись до даних порівняльного мовознавства, доходимо висновку, що слово це з'явилося саме в слов'янському середовищі. Українською мовою воно звучить *лицар*, польською – *ryczerz*, болгарською – *рицар* [4] тощо.

Руське середньовічне лицарство мало класичну загальноєвропейську форму. Як суто феодальний стан, що володів певними привілеями, мав чітке коло обов'язків, дотримувався кодексу лицарської честі, у нас він виник і розвинувся набагато раніше, ніж в інших європейських країнах. Виокремлення зі звичайного війська тяжкоозброєної кінноти, що називалася в XII-XV століттях *кутою раттю*, відбулося в період становлення ранньофеодальної держави й відноситься приблизно до III-VI віків. Явище це, звичайно, не є випадковим. Його викликала необхідність захищати Вітчизну від набігів кочових орд. Та головним достоїнством цих воїнів вважалося самовіддане служіння рідній землі. Тому, очевидно, в нашій мові назавжди зберегло виключно позитивне значення слово *лицар*, як і поняття *лицарська честь*, *лицарська поведінка*.

Основні проблеми лицарського буття, відображені в текстах героїчного українського епосу, групуються навколо різних напрямів суспільного життя, включаючи до свого складу такі параметри, як ставлення до свободи, визначеності людських дій, вчинків; місце релігійно-конфесійних уподобань у лицарсько-козацькому житті; громадянська позиція людини за умов військового життя, побуту; лицарська гідність; ставлення до жінки; ставлення до Батьківщини; ставлення до війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воропай О. Звичаї нашого народу: В 2-х томах. – К.: Оберіг, 1991. – Т.1. – 449 с.; – Т. 2. – 447 с.
2. Данилов В.П. Среди кобзарей и лирников // Исторический вестник. – 1911. – № 10. – С. 302-309.
3. Донцов Д. Дух нашої давнини // Дрогобич, 1991. – 132 с.
4. Етимологічний словник української мови // За ред. акад. О.С.Мельничука. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1989.
5. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) // Упорядник Б.З.Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 792 с.
6. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т.1 / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
7. Пуришев Б. Лирическая поэзия средних веков // Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов. – М.: Художественная литература, 1974. – С. 5-28.
8. Рыцарство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1914. – Т. 11.
9. Руа Ж.Ж. История рыцарства. – М.: Алетейя, 1996. – 244 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. 3. – М.: Прогресс, 1986.
11. Флоренцева О.А. Идеальные этические образы рыцаря и самурая (по материалам средневековой литературы) // VI Арсеньевские чтения. – Уссурийск, 1992. – С. 244-246.
12. Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. – Харків: Держвидав України, 1930. – 283 с.
13. Чубинский П. Несколько народных исторических преданий. – К., 1873. – 9 с.
14. Юнусов А.Н. Восточное рыцарство: (В сравнении с западным) // Вопр. истории. – 1986. – № 10. – С.101-112.

REFERENCES

1. Voropai, O. Customs of citizens of our nation: In 2 volumes - K.: Oberig, 1991. – Vol.1. – 449 p.; – Vol. 2. – 447 p.
2. Danylov, V.P. Among kobza-players and lyrists // Istoricheskiy vestnik. – 1911. – № 10. – pp. 302-309.
3. Donzov, D. The spirit of our antiquity // Drogobich, 1991. – 132 p.
4. Etymological dictionary of ukrainian language //Adited by O.S. Melnichuk. – Vol.3. – K.: Naukova dumka, 1989.

5. Kryp'iakevych, I., Gnatevych, B., Stefaniv Z. History of Ukrainian troops (from princely times to the 20-th 20 st.) // Compiler B.Z. Iakymovych. – Lviv: Svit, 1992. – 792 p.
6. Encyclopedia of literary criticism: In two volumes – Vol.1 / Compiler U.I. Kovaliv/ – K.: PC «Academy», 2007. – 608 p.
7. Puryshch, B. Lyric poetry of middle ages // Troubadour's poetry. Minnesingers' poetry. Goliard's poetry. – M.: Fiction, 1974. – pp. 5–28.
8. Knighthood // Brockhaus and Efron encyclopedic dictionary. – Saint-Petersburg, 1914. – vol.11.
9. Roy, J.J. The history of knighthood. – M: Aletheia, 1996. – 244 p.
10. Fasmer, M. Etymological dictionary of the Russian language. Vol.3.– M: Progress, 1986.
11. Florentseva, O.A. Ideal ethical images of knights and samurais (based on materials of medieval literature) // 6 Arseniev readings. – Ussurijsk, 1992. – 244–246 pp.
12. Khotkevich, G. Ukrainian nation's musical instruments. – Kharkiv: State publishing house of Ukraine, 1930. – p.283.
13. Chubynsky P. Some national historical traditions. – K., 1873. – p.9.
14. Yunusov, A.N. Eastern knighthood (In comparison with western) // Questions of history – 1986. – №10. – pp.101–112.

The phenomenon of the Cossacks and chivalry: interference of the conceptual fields

N. Rudakova

Abstract. The article is devoted to the main features of interpretation of the phenomenon of Cossacks, its historical and cultural meaning, comparative relations with the eastern and western equivalents of the characters. It was discovered that the domestic and world culture as attributive display system of objective historical reality more or less had piled characters and storylines for the representation of the Cossacks as a system of art-structural and poetic realities.

Keywords: *Cossacks, chivalry, folk prose, heroic epic*